

ГУТАРКОВЫЯ СІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў ДЫЯЛОГАХ ТВОРАЎ М.ЗАРЭЦКАГА

Вельмі важную ролю ў стварэнні яркіх, паўнакроўных мастацкіх вобразаў як у плане «індывідуальнай моўнай характарыстыкі, так і ў плане раскрыцця іх светапогляду, іх унутранага псіхалагічнага стану» [1, с. 69] адыгрывае мова герояў, пабудаваная на жыццёвым, рэалістычным матэрыяле, – іх дыялогі, рэплікі дыялогаў і інш. Дзеля гэтага выкарыстоўваюцца самыя разнастайныя гутарковыя сінтаксічныя элементы, якія ў мастацкім дыялогу з'яўляюцца важным сродкам сублімацыі, узаемасувязі з жыццёвым, бытавым дыялогам і ў той жа час актуалізуюць эстэтычную апрацаванасць, адпаведнасць мастацкай праўдзе характараў, створаных пісьменнікам [2, с. 204-208].

Агульнавядома, што асноўная функцыя гутарковых элементаў у мастацкім дыялогу – функцыя сігнала гутарковасці. Аднак не менш важным з’яўляецца і другое прызначэнне элементаў вусна-гутарковага маўлення – функцыя характарыстычная, г.зн. выкарыстанне гутарковых элементаў як сродку моўнай характарыстыкі персанажа, на што ўказвала В.Б.Сірацініна. Яна, у прыватнасці, зазначыла, што майстэрства пісьменніка заключаецца ў тым, каб «мінімумам сігналаў гутарковасці стварыць уражанне, што людзі кажуць, размаўляюць, вядуць гутарку, і адначасова перадаць чытачу патрэбныя звесткі» [3, с. 78].

Як вынікае са сказанага, гутарковыя сінтаксічныя канструкцыі ў дыялогах з’яўляюцца неабходным сродкам мастацкай выразнасці. У творах М.Зарэцкага асноўнымі такімі канструкцыямі выступаюць наступныя:

1. Пытальныя канструкцыі як тыповыя экспрэсіўны сродак. Яны вылучаюцца: прызначэннем – ставіць перад суб’яседнікам пытанне, на якое ён павінен адказаць, і ў выглядзе чарговага пытання сфармуляваць сцвярдженне, якомупытальная форма надае эмацыянальную афарбоўку. Тут яскрава выдзяляюцца дзве групы:

а) сказы-пытанні, што патрабуюць адказу (прамое пытанне, пытанне-прапанова, пытанне-меркаванне і інш.):

- Што, дзеткі, можа, казку вам збаяць?
- Збай, татачка! – у адзін голас прагукалі («Бель»);
- Як, Смоўж, га? Пойдзем на паляванне?
- Усё роўна... («У Саўках»).

б) сказы-пытанні, якія змяшчаюць у сабе адказ (пытанні-пярэчанні, клічныя пытанні, пытанні-перакананні і г.д.):

- А ў вас... хн... дзяўчат няма... хн... у камсамоле...
- Як-то няма? А Тэкля, Марына, Ульяна... ужо заявы падалі («Як Настулька камсамолкай зрабілася»);

в) своеасаблівай інтанацыяй:

- Як жа я ў калгас, калі бацькі не йдуць? Што я з імі зраблю?
- Не хочучь – не трэба. Ідзі адна («Пачатак шчасця»).

2. Пабуджальныя сказы ў дыялагічнай мове перадаюць агульнае значэнне ўздзеяння на суб’яседніка, пабуджэння яго да дзеяння, выражаюць розныя волевыяўленні гаворачай асобы: загад, патрабаванне, прапанова, заклік, просьба і інш.

У дыялогах праявітых твораў М.Зарэцкі выкарыстоўвае двухсастаўныя і аднасастаўныя (пэўна-асабовыя, безасабовыя), поўныя і няпоўныя, развітыя і неразвітыя пабуджальныя канструкцыі. Аднак сярод названых відаў сказаў, як сведчыць аналіз праявітых твораў пісьменніка, пераважаюць пабуджальныя аднасастаўныя канструкцыі. Адным з граматычных сродкаў афармлення такіх сказаў з’яўляецца выказнік у форме:

а) 2-й асобы загаднага ладу адзіночнага або множнага ліку (асноўны спосаб выражэння пабуджэння):

- Ну, дакуль сядзець будзеце! Выхадзі на вуліцу!
- Хлопцы, бяры іх! («У віры жыцця»);
- Кіньце ўжо смяцца. Я ж думаў, можа, вам гэта нялоўка...
- А, дзякую... Ну, сядайце ў мяне («Бель»);

б) 1-й асобы множнага ліку:

- Ладна!.. Усё роўна – дарога табе адна!
- Пабачым! – сказаў Ягор і шчэз за дзвярмі... (Тамсама);

в) 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку ў спалучэнні з часціцай хай (няхай):

- Няхай жыве Чырвоная Армія! Ура!..
- Ура! Ура! Чырвоная Армія! («У віры жыцця»).

3. Сярод шматлікіх відаў сказаў значнае месца ў дыялагічнай мове займаюць клічныя канструкцыі, якія ў адрозненне ад пытальных, пабуджальных, апавядальных сказаў характарызуюцца большай паўнатай значэння, таму што не толькі паведамляюць пра пэўныя факты, але і выражаюць адносіны да іх. Асаблівая эмацыянальная афарбоўка робіць любы з такіх сказаў клічным. Эмоцыі, што перадаюцца клічнымі сказамі могуць мець разнастайныя адценні: упэўненасці (няўпэўненасці), згоды (нязгоды), папроку, смутку, шкадавання, радасці, замілання, здзіўлення, прывітання і інш. Граматычнымі сродкамі выражэння эмацыянальнасці служаць узмацняльныя часціцы ж (жа), ну і, то; выклічнікі ой, ай, эй, эх; спецыяльныя клічныя словы і спалучэнні займеннікавага характару, указальныя часціцы вось(ось), вунь (унь), гэта; паўторы і г.д.

З выражэннем адцення здзіўлення ў творах М.Зарэцкага выступаюць такія сказы:

– Не ведаю. Здаецца, што я не пашкадаваў бы для цябе нават жыцця...

Яна ўсміхнулася.

– Уга... Як многа!... – <...> («Кветка пажоўкляя»);

– Вось дык Мікіта!.. Пэўна, з Арынай сваёй доўга вітаўся, што кабылу з двара пусціў... – <...> («Ноччу»).

Папроку:

– Нічога. Вам, маладым, гэта не шкодзіць.

– У, стары які!... Падумаеш! («Бель»).

Няўпэўненасці:

– А дзе ваша хата?

– На Ленінскай.

– Во як? Значыцца – суседзі... Вы ў каго?

– А хто яго ведае? На рагу жоўценькі домік, там я каморку займаю («Бель»).

4. Зваротак – спецыфічная рыса дыялагічных канструкцый. У складзе рэплік дыялогаў зарэцкаўскай прозы выкарыстоўваюцца ў шэрагу выпадкаў агульна-распаўсюджаныя ў літаратурнай мове тыпы звароткаў: развітыя і неразвітыя, адзіночныя, паўторныя, складаныя і групавыя. У дыялогу зваротак служыць галоўным чынам для таго, каб прыцягнуць увагу суб'ядніка да прадмета паведамлення, выканаць загад, просьбу таго, хто гаворыць, адказаць на пытанне, выразіць душэўную спагаду, сардэчнасць, пяшчоту, ласку і інш. У гэтых выпадках той, хто гаворыць, называючы суб'ядніка і выражаючы свае адносіны да яго, выкарыстоўвае зваротак для стварэння непасрэднасці маўлення. Найбольш тыповай і ўжывальнай формай выражэння зваротка з'яўляецца назоўнікі ў назоўным склоне з паясняльнымі словамі або без іх, прыметнікі, а таксама стылістычныя разнавіднасці звароткаў-тропаў:

– Ой, мой сыноч, ці не замысліў ты што? Глядзі, беражыся...

– Не бойся, мама!... Я – круткі, мяне голымі рукамі не возьмеш... («У віры жыцця»);

– А, стары верабей! – загаманіў вайсковы, убачыўшы старшыню. – Ну, як маешся, чорт барадаты?

– А дзякую, нічога. Як вы? Ну, заходзьце, зрабіце ласку!.. (Там жа).

5. Важная прымета дыялогаў неразвітыя і няпоўныя сказы-рэплікі.

Яны стылістычна важныя як сродак лаканічнага маўлення. Змест такіх канструкцый вызначаецца зместам папярэдняй або наступнай рэплікі. Непаўната рэпліка ў дыялагічнай мове тлумачыцца тым, што пры размове няма неабходнасці паўтараць ужо сказанае раней, таму другі суб'яднік часта апускае ў рэпліцы словы з выказвання свайго суразмоўцы і перадае толькі новую інфармацыю. Шырокае выкарыстанне няпоўных канструкцый у прозе М.Зарэцкага звязана і з дынамікай дыялога, вынікам чаго з'яўляецца паўтор у рэпліцы аднаго з удзельнікаў

гутаркі элементаў папярэдняга выказвання суб'яднага, становіцца і непатрэбным, і немагчымым, бо ён (паўтор) выклікае перагружанасць дыялагічнай мовы. Няпоўныя сказы (сітуацыйна-кантэкстуальныя) – норма дыялога, па-за яго межамі іх сэнс становіцца незразумелым.

Назіранні над творами М.Зарэцкага сведчаць, што няпоўныя канструкцыі ў дыялогах могуць мець у наяўнасці толькі даданы член (дапаўненне, азначэнне або акалічнасць), адзін з галоўных членаў (дзеінік ці выказнік):

- Ну як, хлопцы?..
- Ляжаць.
- Усе?
- Да аднаго.
- Хто страляў?
- Я...
- Ты, Грышка?
- Я.
- Навошта?
- Не мог саўладаць...здаравенны... ледзь мяне не прыбраў...
- Прыстрэліў?
- Так точна. ("Ворагі").

Або такі ўрывак:

<...> – Ахрэма ты не любіш?

- Не.
- Ён цябе б'е?
- Б'е.
- Ён табе жыцця не дае?
- Ну?
- Дык навошта ты з ім жывеш? ("На маладое").

Прыведзеныя дыялогі з'яўляюцца трапнымі замалёўкамі з натуры, амаль што дакладныя калькі бытавых дыялогаў з нешматслоўнымі, лаканічнымі рэплікамі персанажаў (першы выпадак), недагаворанай інтанацыяй (другі выпадак) і г.д. Неразвітыя і няпоўныя сказы-рэплікі надаюць маўленню непасрэднасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць (абодва выпадкі).

6. Нярэдка рэплікі дыялога афармляюцца ў выглядзе сінтаксічна непадзельных сказаў.

Паводле значэння і функцыі ў дыялагічнай мове выдзяляюцца сказы сцвярдзальныя (так, ага, угу, ну, аге, правільна, вядома і г.д.), адмоўныя (не, няпраўда), пытальныя (дзе, куды, калі і інш.), эмацыянальна-ацэнныя (уга, ну-ну, эх і г.д.), пабудзальныя (прэч, ну і інш.). Асобна вылучаюцца так званыя выклічнікі моўнага этыкету, якія не маюць значэння сцвярджэння або адмаўлення, не выражаюць экспрэсіўна-мадальную ацэнку выказвання, але паказваюць адносіны да асобы.

- Матрос!
- Ну!
- Ужо блізка дванаццаць, зараз павінны выпраўляцца... ("Ворагі");
- Купрыянаў у дварэ?
- Ага, пан у дварэ.
- Пан? – насмешліва перапытаў Гуторскі.
- Ага, – не зразумела дзяўчынка. – І пані таксама ў дварэ (Тамсама);
- Іш ты, куды загнаў. А праўда – Гануля нішто ...а?
- Праўда, праўда. Вось слухай, што было аднаго разу... ("Мар'я");
- Не ведаю, як і дзякаваць вас, бабулька. Заўтра прынесу вам чаго-колечы:

мучыцы, сальца.

- Добра, добра.
- Ну, бывайце! ("На маладое").

7. Некалькі адрозніваюцца ад няпоўных сказаў канструкцыі з умаўчаннем (недаказам), г.зн. спецыяльна, знарок незакончаныя.

Умаўчанне як стылістычная фігура, шырока выкарыстаная ў мастацкім дыялогу, значна ўзмацняе экспрэсію маўлення, выражае пэўныя эмоцыі гаворачага, садзейнічае дэталёваму апісанню псіхалагічнага стану дзеючых асоб. У якасці прыкладу прывядзём дыялог з апавядання “Ноччу”:

Цяпер гуртам ізноў насыпалі ў хату... Падступілі к Ягоравай жонцы... Хвёдар перад ўсімі...

– Што з Мікітам зрабілі?...

– З Мікітам? З якім Мікітам?..

– А! Не ведаеш!.. Нечага нявінэнтка корчыць! Годзе ўжо вам кроў нашу піць!..

Гавары, дзе Мікіту дзелі?

З дыялога вынікае, што сяляне, узрушаныя страшэннай навіной аб забойстве галоўнага героя Мікіты, спрабуюць знайсці віноўнага, усё высветліць у гэтай цёмнай справе. Падазрэнне падае на Ягора, чалавека не зусім сумленнага, які прывык жыць за чужы кошт, прытым нічым не грэбуючы для дасягнення свайго намеру. Сяляне накіроўваюцца да жонкі Ягора з допытам. Тая, добра ведаючы ў чым справа, спрабуе адцягнуць увагу, зняць падазрэнне з сябе. Таму, натуральна, на рэпліку Хвёдара “Што з Мікітам зрабілі?”, яна, як бы не разумеючы ў чым справа, машынальна перапытвае: “З Мікітам? З якім Мікітам?” Засталося ў падтэкце, якія пачуцці – страх, непакой, чаканне нечага нядобрага – адчувае пры гэтым гераіня. Менавіта за кошт умаўчання праявілі дасягае натуральнасці сцэны, якая становіцца больш выразнай дзякуючы і далейшым рэплікам. Як сведчыць аналіз, канструкцыі з умаўчаннем, надаючы кантэксту гутарковы характар, садзейнічаюць дэталёваму апісанню пэўнага эмацыянальнага стану герояў.

8. Лексічны паўтор у рэпліках дыялога – гэта фактычна пабудаваная на прывілах гутарковай мовы другая рэпліка, якая выражае экспрэсіўную рэакцыю на сказанае, мае ў якасці сваёй структурнай асновы тыя ці іншыя словы (спалучэнні слоў) першай рэплікі і падпарадкоўваецца яе форме [4, с. 77-86]. Паўторы выкарыстоўваюцца М.Зарэцкім пры самых разнастайных сэнсавых узаемаадносінах рэплік. Адметнасць паўтараў заключаецца ў тым, што яны заўсёды маюць экспрэсіўную афарбоўку і са значэннем сцвярджэння або адмаўлення выражаюць таксама мадальныя адносіны да сказанага.

Рэплікі дыялога, што звязваюцца паміж сабой пры дапамозе паўтараў, называюць тую самую асобу, прадмет, дзеянне і г.д. Паўтораныя адзінкі з папярэдняй рэплікі ўтвараюць звычайна састаўную частку наступнай рэплікі і з’яўляюцца лексічна незамененымі. Форма паўторанага слова (спалучэння слоў) абумоўлена тут формай першага выказвання. У пабудове многіх тыпаў паўтараў вялікую ролю адыгрываюць часціцы, мадальныя словы, выклічнікі, без якіх не ўтвараецца той або іншы тып паўтараў з пэўным значэннем. У дыялогах твораў М.Зарэцкага можна выдзеліць некалькі тыпаў паўтараў:

а) паўтор у выглядзе пытання, на якое той, хто гаворыць, звычайна адказвае сам (паўтор-перапытванне):

– Паедзем? – спытаўся шафёр, як напіліся.

– Не, пасядзім трохі. Ну, як жа жывём, бабулька? – памкнуўся завесці гутарку са старой.

– Як жывём? А так і жывём, як жывём... (“Ворагі”);

Грышка рашуча прамовіў:

– Во што, братцы! Бацькі карміць не хочуць – пражывём і без іх. На работу станем!

– На якую?

– На якую? А на такую, на якой за раз можна зарабіць столькі, колькі на іншай за год не заробіш... (“У Саўках”).

б) паўтор з клічнай (пытальна-клічнай) інтанацыяй :

– Дык, значыцца, зямлю дзяліць? – ужо каторы раз пытаўся вайсковы.

І, як і кожны раз, яму адказваў цэлы хор п'янеючых галасоў:

– Дзяліць!..

– Вядома, дзяліць!

– Чаго там чакаць? Каб злыдні якой дасталася!.. (“У віры жыцця”).

в) дваіны паўтор, часта з клічнай інтанацыяй:

– ...Ну, заходзьце, зрабіце ласку!

– Зойдзем, зойдзем... Што, не чакаў?

– Як гэта не чакаў? Знаў, што сёння прыедзеце...

– Ну, гэта добра, што чакаў... Праўда, Раманавіч?

– Праўда, праўда, – з усмешкаю адказаў “Раманавіч”, ужо досыць стары, пануры мужчына (“У віры жыцця”).

г) паўторы з адмаўленнем, якое выступае абавязковым элементам структуры рэплікі. У большасці гэта паўторы з адмоўнай часціцай, што праяўляюцца як сцвярджэнне або вокліч; другая рэпліка (паўтор) нярэдка выступае першым кампанентам супраціўнай канструкцыі:

– Удава?

– Не, не ўдава. Я ...так сабе... дзеўка... (“Гануля”);

– Хата зачынена, не ведаеш?

– Не ведаю... (“Бель”);

– А ён ведае сваю матку?

– Не, не ведае. Забыўся ўжо, адвык... (“Дзіўная”).

д) паўторы з мадальнымі словамі або мадальнымі спалучэннямі слоў.

Такія паўторы вымаўляюцца звычайна як сцвярджэнне або вокліч, з інтанацыяй недаверу, выкліку:

– Магчыма, што ты яго палюбіш... Толькі па праўдзе скажы: магчыма ж гэта?

– Ну, няхай сабе магчыма... Ну дык што?... (“Бель”);

– А Матузова дзе? Хе-хе-хе...

– А я адкуль ведаю.

– Не ведаеш?... У Рабавай вечарынка сягоння. Можа, там?

– Можа, і там. Схадзі, паглядзі...

– Хе-хе-хе... Можа, каму больш цікава паглядзець, хе-хе!.. (Тамсама).

У функцыі паўтору ў дыялогах твораў М.Зарэцкага выступаюць пераважна дзеясловы-выказнікі. Выказнікі-паўторы выражаюцца дзеясловамі абвеснага ці загаднага ладу. Паўтор дзеяслова-выказніка ў новым выказванні часта суправджаецца заменай яго граматычнай формы:

Параўнаем:

– Што, захварэлі, бацьцюшка, а?..

– Не, Гаўрылавіч, не захварэў... Спакуса найшла... (“Спакуса”);

– А толькі надочы авёс адвёз... бульба яшчэ асталася....

– Бяруць?

– Бяруць... (“Ноччу”);

– Добры вечар, кампанія! Старых прымаеце?

– Прымаем! Сядай!.. (“Бель”).

Такім чынам, разгледзеўшы найбольш тыповыя рысы гутарковай мовы ў дыялогу М.Зарэцкага, можна адзначыць, што сказы-рэплікі ў дыялагічных формах пісьменніка характарызуюцца, як правіла, эмацыянальнасцю і маюць агульную рысу – пабуджэнне як выражэнне ўздзеяння на ўдзельніка размовы. Яны адрозніваюцца паміж сабой пэўнай сінтаксічнай будовай, інтанацыйным афармленнем і адценнямі значэнняў. Акрамя таго, формамі фраз, характарам іх аб'яднання ствараецца той ці іншы тып героя, які вылучаецца пэўнай мелодыкай

маўлення, экспрэсіўнай афарбоўкай, дынамізмам, што адпавядае прадметнаму зместу выказвання і надае яму пэўную эстэтычную каштоўнасць як сродку псіхалагічнай характарыстыкі персанажаў. Усё гэта сведчыць пра тое, што М.Зарэцкі ў перадачы асаблівасцей мовы персанажаў імкнуўся захаваць усе сінтаксічныя прыкметы, характэрныя для жывой гаворкі, яе танальнасць і рытм, уменне пры мінімуму моўных затрат, за кароткім словам ці фразай, перадаць больш багаты змест і тым самым стварыць натуральнае жывое маўленне.

ЛІТАРАТУРА

1. **Цікоцкі М.Я.** Сугучнасць слоў жывых... Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры. – Мн.: БДУ, 1981.
2. **Будагов Р.А.** Литературные языки и языковые стили. – М.: Высшая школа, 1967.
3. **Сиротинина О.Б.** Русская разговорная речь: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983.
4. **Курбека А.В.** Паўторы ў рэпліках дыялога: На прыкладзе твораў Івана Мележа // Роднае слова. – 1988. – № 8.

SUMMARY

The research of spoken syntactical constructions in the dialogues of Zaretski's works is shown in the article. It is actual because the problems of Oral Speech elements in the fiction are not studied thoroughly in the modern belarussian linguistics and in the history and criticism of literature. Besides it's necessary to analyse the portrayal means in the prose of Zaretski, one of the founders and reformers of the language in the modern national fiction (along with Kolas and Chomy).